

ЧИННИКИ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ТА РОЛЬ ДИФУЗІЇ РЕПЕРТУАРУ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ У ЕСКАЛАЦІЇ НАСИЛЬСТВА

Дутчак О. А.

*Аспірантка кафедри соціології Факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»*

Автор розглядає розвиток підходів у соціології суспільних рухів та їхніх інтерпретацій чинників радикалізації. Аналізуючи становлення сучасної соціології суспільних рухів, автор підкреслює основний недолік історичних та багатьох сучасних концепцій, який полягає у концентрації уваги дослідників лише на одному з рівнів соціальної реальності. Така концентрація створює перешкоди для розуміння та інтерпретацій причин радикалізації тактик протесту у складній і багатомірній соціальній реальності, де різномірні чинники взаємодіють, підсилюють та послаблюють дію один одного. З перспективи цієї критики, найбільш багатообіцяючими сучасними концепціями соціології суспільних рухів є теорія мобілізації ресурсів та репертуару колективної дії, аналіз у рамках яких має потенціал подолати однорівневе обмеження. Автор вказує на можливість синтезу цих двох концепцій для аналізу радикалізації, який би охоплював як статичні, так і динамічні аспекти переходу до радикальних тактик.

Автор анализирует исторические и современные подходы в исследованиях общественных движений с целью выхода на концепцию, которая потенциально может преодолеть ограничения одноуровневого анализа радикализации. Она приходит к заключению, что теории мобилизации ресурсов и репертуара коллективной борьбы могут быть наиболее многообещающими компонентами синтетического анализа, который может охватить как статические, так и динамические компоненты социальной реальности для лучшего понимания радикализации тактик.

The author analyses historical and current approaches in social movement studies in order to elaborate one, which can potentially overcome level-limitation of the concepts to conduct a complex analysis of radicalization. She points to resources mobilization and repertoire of contention as the most promising component of a synthetic approach, which can grasp both static and dynamic aspects of social reality to understand radicalization of tactics.

Ключові слова: суспільні рухи, радикалізація, мобілізація ресурсів, репертуар боротьби

Розуміння радикалізації: у пошуках концептуального синтезу

Радикальні тактики протестної боротьби використовувалися суспільними рухами у всі часи й у всіх країнах – від революційних подій до екоатажу¹, від самоспалення до політичного вбивства, від вуличної стрілянини до знищення будівельної техніки. Нещодавно радикальні тактики були активно використані і в Україні, що робить питання їх причин і динаміки актуальним і у вітчизняному контексті. Така постійна присутність радикалізації та ескалації змушувала дослідників суспільних рухів ставити питання про причини, умови, логіку і наслідки радикалізації протистояння між агентами протесту, контрагентами і владою.

Дослідницькі питання радикалізації мають як теоретичне, так і практичне значення. На теоретичному рівні науковці намагаються пояснити, диверсифікувати і передбачити ескалацію протесту і насильства у складній реальності та в контексті соціальної взаємодії. На практичному рівні вони задаються питаннями доцільності, ефективності, наслідків використання різного ступеню радикальних форм протесту. В умовах соціально-політичної нестабільності ці питання мають значення також для мінімізації деструктивних варіантів розвитку подій та їх наслідків. Для цього необхідно розуміти динаміку і чинники радикалізації.

У соціології суспільних рухів існує кілька історичних і поточних підходів до вивчення суспільно-політичної боротьби загалом та радикалізації зокрема. Ці підходи виникали в

¹ Екоатаж (екологічний саботаж) — акція прямої дії, яка передбачає нанесення шкоди неживим об'єктам з метою блокування або сповільнення певної діяльності, яка шкодить екології.

різних історичних контекстах, розвивалися, критикувалися, вдосконалювалися й еволюціонували. Кожен з цих підходів до вивчення суспільних рухів має свої слабкі та сильні сторони. Однією зі слабких сторін є концентрація на певному рівні соціальної реальності та недостатній концептуальний синтез між теоріями різного рівня. Тож проблемою цього дослідження є прогалини в інтерпретації чинників радикалізації в теоріях суспільних рухів, зумовлені обмеженням однорівневого аналізу. Предметом цього дослідження є історичні та сучасні теорії радикалізації в рамках соціології суспільних рухів. Метою такого дослідження є визначення найбільш перспективних теорій радикалізації, або їх комбінації.

У цій роботі представлений критичний огляд концепцій суспільних рухів та радикалізації їх тактик з метою пошуку найбільш перспективних підходів для подолання однорівневої обмеженості пояснення радикалізації протестів.

Загальний розвиток концепцій суспільних рухів: від ірраціонального бачення до сучасної соціології суспільних рухів

Перші дослідження протестів та протестного насильства були або історичними, або мали соціально-психологічний ухил. Історичні дослідження спалахів протестів та політичного насильства фактично не мали теоретичних напрацювань та інструментів для осмислення та інтерпретації логіки протестної радикалізації. Ці дослідження переважно були описові. У рамках соціально-психологічного підходу розвивалася теорія ірраціональної дії, на зміну якій згодом прийшла протилежна інтерпретація – теорія раціонального вибору.

Ухил у соціально-психологічні інтерпретації протестів і радикалізму виник через багато чинників. Зокрема тому, що він вписувався у панівну політичну концепцію, яка виникла у 18-19 століттях. Класик соціології Макс Вебер сформулював її загальновідомою фразою, яка лягла в основу сучасного уявлення про державу як політичне утворення, що має монополію на легітимне використання насильства [29:78].

Таке твердження мало як нормативний, так і ідеалістичний характер; можливо, саме тому ранні соціологічні теорії переважно розглядали неінституційне насильство як ірраціональне. Адже його використання ставило під сумнів державну монополію і загрожувало функціональній рівновазі суспільства. Безперечно, жодне суспільство не перебуває в стані функціональної рівноваги, тому перші теоретики суспільних рухів опиралися на хибне бачення соціальної реальності, яке не могло дати підґрунтя для її адекватного аналізу.

В рамках соціально-психологічного підходу дослідники переважно звертали увагу на індивідуальну участь людей у протестах та політичному насильстві, хоча часом теоретизували і колективну поведінку як відмінну від індивідуальної. Теоретики соціально-психологічного підходу використовували такі поняття, як відчуження, відносна депривація, авторитарна особистість [22:792]. Саме такими виключно негативними факторами пояснювалася не лише радикалізація, а часто і будь-які протести та спалахи соціально-політичного невдоволення. При цьому, як зазначає Ерік Хірш [11:243], прихильники ірраціональної школи у вивченні суспільних рухів вважали, що лише маргінальні індивіди могли долучатися до протестів.

Подібні інтерпретації добре вписувалися в панівне функціоналістське бачення суспільства, у межах якого цінністю була стабільність, злагодженість, функціональність, а будь-яка дестабілізація розглядалася як аномалія, відхилення, негативний вплив. Однак функціоналістські теорії не могли і не намагалися пояснити нерівномірну динаміку розвитку суспільства, який майже завжди відбувався через конфлікт, а часто – шляхом революцій і насильницького протистояння. У другій половині 20 століття на зміну функціоналізму прийшла теорія конфлікту, яка розглядала конфлікт як неунікную складову будь-якого суспільства і намагалася зрозуміти та пояснити як причини та динаміку конфліктів, так і їх цінність для еволюції людських спільнот.

Загалом соціально-психологічна теорія ірраціонального протесту не зробила суттєвого внеску в сучасне розуміння динаміки протестів і протестних тактик. Її критикували з різних позицій, і не лише з позиції конфлікціонізму, особливо за припущення, що учасники протестів маргіналами, які діють поза нормативними рамками [16:744]. На основі цієї критики виникла полярна концепція інтерпретації протестів – теорія раціонального вибору, яка намагалася застосувати економічні підходи до вивчення феномену протестів і радикалізації.

Кидаючись в іншу крайність, прихильники теорії раціонального вибору змінили ірраціонального актора на раціонального, який зважує «за» і «проти» та робить свій вибір щодо участі на основі таких калькуляцій [11]. У рамках цієї теорії дослідники теж концентрувалися на мікрорівні індивіда, намагаючись пояснити його участь у певних конкретних формах протесту за допомогою раціонального вибору.

На відміну від соціально-психологічного бачення ірраціонального актора, концепція раціонального вибору досі використовується в дослідженнях суспільних рухів. Прихильники цієї концепції намагалися подолати обмеження своєї моделі та реагувати на критику з боку опонентів, доповнюючи та розвиваючи теорію. Таким чином вони намагалися вийти за межі індивіда та його індивідуального інтересу, вводячи поняття спільного блага і співпраці в рамках захисту індивідуальних та (зрідка) колективних інтересів [3:100-101].

Так Маріо Ферреро [8] пояснював терористичний акт 11 вересня 2001 року як раціональний вчинок з боку революційної організації, яка намагалася отримати максимальні вигоди для своїх членів шляхом здобуття влади, а Ентоні Обершалль [18], моделюючи індивідуальне рішення про участь у протестах, підкреслював важливість колективного блага, яке можна вибороти через протест. Ці та інші прихильники теорії раціонального вибору зробили певний внесок у розуміння протестів та їх радикалізації за рахунок того, що не зводили протестну дію до негативних соціально-психологічних процесів у рамках індивіда чи груп.

Однак раціоналістичний підхід зазнав значної критики за вузьке бачення індивіда як раціонального актора, який підраховує «за» і «проти» та приймає рішення на основі таких калькуляцій за допомогою редукціоністської економічної логіки [11, 16]. Така «раціоналізація» політичних і соціальних акторів, незалежно від того, чи вона робиться на індивідуальному, чи на колективному рівні, відриває від динамічного, багатофакторного і контекстного поля протестної дії, яке має свою внутрішню логіку і «раціональність», далеку від економічного розуміння цього поняття.

На противагу цьому підходу, сучасні дослідники суспільних рухів говорять про колективний вибір тактик різного ступеню радикалізму з наявного репертуару колективної дії. При цьому вони беруть до уваги і широкий спектр інших чинників, які впливають на стратегічний вибір, зокрема контекст протесту і його символічний вимір, такий як ідеології, інтерпретативні фрейми та інше [3:74, 5].

Після хвилі протестів у 60-х та 70-х роках виникають нові теорії суспільних рухів. Причина переосмислення попередніх напрацювань була в тому, що протести та їх радикалізацію намагалися зрозуміти і ті дослідники, які самі колись були активними учасниками та симпатиками цих самих рухів [3:14]. Їх, очевидно, не влаштовувало бачення учасників протестів як ірраціональних індивідів, з одного боку, адже це б нівелювало їхній особистий та колективний досвід емансипативної боротьби. З іншого боку, вони розуміли, що раціональний підхід намагається перенести ідеалізовану економічну логіку на складні та реальні соціально-політичні процеси, викривлюючи пояснення мобілізації, динаміки, тактичних і стратегічних виборів акторів. Така логіка, з їхнього досвіду, мала обмаль спільного з реальністю протестної участі.

Таким чином, аналізуючи багатий емпіричний матеріал, почала еволюціонувати сучасна соціологія суспільних рухів. У її рамках найбільшого впливу та розвитку отримали дві концепції – теорія структури політичних можливостей та теорія мобілізації ресурсів. Ці підходи зосереджують свою увагу на різних рівнях соціальної реальності. У рамках концепції структури політичних можливостей найбільше значення відіграє макрорівневий аналіз – макрорівень є основним об'єктом дослідження і в ньому шукають пояснення феноменів, процесів та аспектів соціального протесту. Концепція мобілізації ресурсів переважно звертає увагу на мікро- та мезорівневий аналіз, хоча рівень структур теж присутній у її полі зору як чинник, що впливає на процеси нижчих рівнів.

Паралельно з виникненням нових загальних підходів та варіацій у їх межах, відбувається «культурний поворот» у дослідженнях – вчені починають звертати дедалі більшу увагу та розуміти значення символічного виміру для інтерпретації динаміки протестів [21, 4:226]. Реальність протестної боротьби перестає сприйматися лише в її матеріальному вираженні чи у вираженні індивідуальних і колективних соціальних реальностей. Дослідники стверджують, що над цими матеріальними втіленнями протесту і реальностями, а також між ними, існує символічна реальність, яка відіграє далеко не останню роль у динаміці та специфіці протесту. У дослідження повертається ідеологія, виникають поняття інтерпретативних фреймів, наративи та символи також стають важливими.

Радикалізація в сучасних теоріях суспільних рухів: структура політичних можливостей, мобілізація ресурсів та культурний поворот

Повернення структури в аналіз суспільних рухів та їх динаміки стало основним теоретичним досягненням теорії структури політичних можливостей. Структура політичних можливостей та її впливи на мобілізацію людей стали основними акцентами у роботах прихильників цієї теорії [1, 6, 12]. Особливе значення для дослідження політичних

можливостей відіграють не лише окремі випадки протестів чи кампанії, а й ситуації масової мобілізації та ескалації у соціально-політичних кризах та революціях.

У рамках цієї концепції дослідники звертають увагу на загальні властивості політичної структури, такі як міцність державної влади та її інклюзивність [12, 26], реакцію державної влади на протестну активність та заходи, спрямовані на її придушення [1, 6, 12]. Основним питанням теоретиків структур політичних можливостей є умови, за яких відбувається масова мобілізація, і чинники її успіху або поразки. Однак процеси радикалізації та ескалації конфлікту також привертають їхню увагу. Науковці, наприклад, задаються питаннями, чи призводять силові репресії до придушення протесту, чи вони навпаки можуть радикалізувати його ідеологічні та дієві аспекти, і за яких умов подібне може відбутися [6].

Хоча теорії політичних можливостей зробили значний внесок у дослідження суспільних рухів, зосередженість виключно на їх теоретичних поясненнях емпіричних даних є недоцільним. Наприклад, Вільям Гамсон і Девід Мейер [9:275] зазначають, що такі теоретичні пояснення тяжіють до структурного детермінізму, який, претендуючи пояснити все, не пояснює майже нічого. Таким чином з поля протестної боротьби фактично зникає актор і його агентність – і виходить, що динаміку протистояння визначають майже виключно макрорівневі структури.

З іншого боку, теорія політичних можливостей об'єктивує протест. Така об'єктивація неправильна навіть з логічної точки зору, якщо визнавати, що феномен протесту включає в себе безліч людей як суб'єктів діяльності. Ця слабка сторона концепції політичних можливостей була частково компенсована її прихильниками, які в емпіричних дослідженнях продемонстрували, що мобілізація людей можлива навіть без об'єктивних структурних можливостей. Наприклад, таку ситуацію досліджував Чарльз Курцман [13] у випадку Іранської революції 1979 року, що наштовхнуло його на думку про важливість суб'єктивного сприйняття структури політичних можливостей учасниками протесту. Це сприйняття може суперечити реальному стану справ, але об'єктивно впливати на динаміку протесту. Чарльз Курцман приходять до висновків, що суб'єктивне сприйняття ситуації протесту може визначатися багатьма чинниками та внутрішніми процесами всередині руху. Одним з таких процесів, наприклад, може бути створення та розвиток інтерпретативних фреймів. Радикалізація в таких випадках може мати місце за умов, коли владна структура закрита для інституційних шляхів змін і впливу, а реакція влади на неінституційні прояви невдоволення, такі як протести, є силовою і сприймається протестувальниками та загальною публікою як нелегітимна, невиправдана.

У той час як теорія політичних можливостей зосереджувалася на ролі структурних умов у мобілізації людських ресурсів, прихильники теорії мобілізації ресурсів досліджували широкий спектр ресурсів. Вони намагалися зрозуміти, який вплив має доступність матеріальних та нематеріальних ресурсів та сценаріїв їх залучення, їх брак чи відсутність на протестну динаміку, зокрема радикалізацію.

Теорія мобілізації ресурсів розвивається на всіх рівнях соціальної реальності. На макрорівні вона адаптує концепцію структури політичних можливостей та вивчає інші структури та контексти, їх вплив на доступність та мобілізацію ресурсів суспільними рухами. При цьому питання ставиться не лише про мобілізацію людей і груп, а й про матеріальні та інфраструктурні компоненти, вміння та навички, зв'язки та важелі впливу на громадську думку, владу, потенційних симпатиків.

На мікрорівні дослідники вивчають мобілізацію людських ресурсів через соціальну взаємодію, зв'язки і мережі між індивідами [14]. Згідно з цим підходом, існуючі контакти з іншими активістами, індивідуальний досвід активізму, досвід у поточній протестній ситуації, біографічні особливості й позиція у широких суспільних мережах впливають на залученість людей у протестні рухи. У контексті радикалізації дослідники зазначають, що загальні індивідуальні знання і навички радикальної дії, знання та навички знайомих і близьких людей можуть вплинути на тактичний вибір людей щодо участі чи неучасті у радикальному протесті, а також опосередковано – на колективні рішення.

На мезорівні увага дослідників переключається з індивідів на організації, групи, мережі, та зосереджується на позиції суспільного руху чи його частини у ширшому контексті протестного поля – мережі між акторами [10]. Якщо розглядати суспільні рухи з цієї перспективи, то вони можуть бути ізольованими або інтегрованими у протестному секторі, вони можуть змагатися одне з одним за наявні ресурси, і вони можуть мати певну кількість реальних/уявних/потенційних союзників. Усі ці параметри залежать як від динаміки конкретного руху [1, 2], так і від багатьох інших його особливостей, таких як ідеології, фрейми, тактики і стратегії. Більш того, дослідники вважають, що саме мережі стають у нагоді для мобілізації всього необхідного в умовах, коли участь громадян у протестах є

низькою через структурні і контекстні історичні особливості. Такий активізм, який намагається добитися успіху за допомогою мереж, називають транзакційним [19].

Всі ці чинники, які розглядають теоретики мобілізації ресурсів, можуть частково ставати причиною радикалізації. Наприклад, ізоляція може сприяти радикалізації через обмеження доступних ресурсів. Водночас, ці чинники можуть частково бути результатом діяльності актора, який обирає радикальні методи протесту. Наприклад, радикалізація може призводити до втрати союзників та ізоляції групи.

Отже, місце суспільного руху у ширшому контексті протестної активності і його зв'язки з іншими акторами (напр., зацікавленими групами, партіями, медіа) впливають на доступність ресурсів, а через них – і на тактику колективної дії. Як уже згадувалося, дослідники зазначають, що брак чи втрата союзників, ізоляція актора може призвести до радикалізації. Але в цьому контексті значення має також ще один мезорівневий фактор – організаційна структура руху. Щодо неї дослідники зазначають, що рівень професіоналізації, розмір і структура організації, а також групова динаміка впливають на тактику руху [2, 7, 28].

Можна додати, що зв'язок між організаційною структурою і тактикою протесту може бути двостороннім. Адже організаційна структура руху може бути не лише причиною, а й результатом тактичного вибору. Наприклад, ієрархічна структура може розвиватися в результаті підпільної діяльності, яка виникає через радикалізацію тактики і вимагає дисципліни. У той же час, за наявності сильного лідера й ієрархічної структури, цей лідер може просто індивідуально прийняти рішення про радикальну тактику і схилити всю групу до її використання.

Більш того, як зазначає Френк Мерс [17], використання радикальних тактик можуть впливати і на сам тип лідерства, і на демографічні параметри суспільних рухів. Адже активізм, який передбачає високі ризики, частіше приваблює молодих людей, і навпаки – молоді люди частіше схильються до радикальних дій. Не дарма студентські рухи були одними з найбільш радикальних рухів у західних суспільствах 20 століття.

Поряд із розвитком досліджень структури політичних можливостей та мобілізації ресурсів, у 80-х роках відбувається культурний поворот у парадигмах суспільних рухів [4]. У його рамках дослідники починають звертати дедалі більшу увагу на символічні виміри суспільних рухів, такі як ідеології, ідентичності, наративи. У цьому спектрі досліджень виникає теорія інтерпретативних фреймів.

Девід Сноу [21] визначає процес фреймінгу як стратегічну активність, спрямовану на позиціонування суспільних рухів у ширшому контексті протистояння. До фреймінгу дослідник відносить три компоненти: діагностичний, прогностичний і мотиваційний. За допомогою цих компонентів рух визначає проблему, ставить цілі, пропонує рішення для їх досягнення, а також намагається переконати потенційних учасників (як колективних, так і індивідуальних) долучитися до своєї кампанії. Фреймінг має зв'язок з ідеологією, але, водночас, суттєво відрізняється від неї [21:613]. Він є поверховішим, гнучкішим і менш глибинним символічним аспектом протесту. Процес фреймінгу є дискурсивною або комунікативною дією, яка включає як агентність, так і протистояння. У протистоянні конкуруючих фреймів на передній план може виходити більш або менш радикальне розуміння ситуації; відповідно, можуть пропонуватися більш або менш радикальні шляхи розв'язання проблеми.

Дослідники зазначають, що інтерпретативний процес відбувається не у вакуумі, а радше у складному мультиорганізаційному полі боротьби, яке включає інші рухи, владу, медіа, потенційних учасників тощо [21:630]. Марк Стейнберг підкреслює, що фрейми не є чимось, що притаманне виключно суспільним рухам, навпаки – фрейми охоплюють всі рівні та сфери соціальної реальності [24]. Тому дослідники вводять поняття надфреймів і культурних фреймів і намагаються встановити зв'язки між особистими наративами і колективними фреймами у процесі мікробілізації [24:846]. Ці зв'язки й визначають готовність індивідів долучитися до протестної дії різного ступеню радикальності.

Концепція фреймів теж піддавалася певній критиці. Критики в основному звертають увагу на обмежений фокус дослідження фреймів, який зводиться до символічних і дискурсивних аспектів протестної активності, в той час як ці аспекти є лише частиною складніших процесів і структур [24]. І хоча фрейми безперечно мають місце і заслуговують на увагу, дослідження, які сконцентровані виключно на них, можуть зробити внесок лише в теорію фреймів, але не в розуміння феномену і динаміки суспільних рухів.

Тож загалом можна зробити два принципові узагальнення щодо сучасних теорій суспільних рухів.

По-перше, кожен підхід має свої обмеження і проблемні аспекти. Дослідники, які працювали в рамках соціально-психологічної і раціональної парадигм, надто поклалися на концепцію відокремленого ідеального індивіда – раціонального або ірраціонального. Вони не звертали достатньо уваги на комплексні середовищні та структурні контексти, у яких діяв цей

індивід, а його логіку зводили до спрощеної психопатологічної або редукціоністської економічної моделі. Прихильники структурної теорії політичних можливостей часто схилилися до структурного детермінізму, в якому не було місця агентності суб'єкта протесту. Цей шлях, безперечно, вказав на важливі аспекти реальності протестів, але призводив до втрати у розумінні інших аспектів, а отже і комплексної картини. Дослідники фреймів обмежили себе культурним і символічним полем, часто недооцінюючи матеріальні компоненти протесту та його структурний контекст.

У цьому сенсі теорія мобілізації ресурсів виглядає найбільш багатообіцяючою. Адже в її рамках науковці маневрували між двома крайнощами – стратегічною агентністю суб'єкта і структурним детермінізмом. Таке маневрування сприяло розвитку синтетичних і різнорівневих інтерпретацій [4].

По-друге, огляд теорій наводить на думку, що в соціології суспільних рухів існує позитивна тенденція до досліджень і теорій, які звертають особливу увагу на контекст. Перші два підходи – соціально-психологічний і теорія раціональної дії – не надають великого значення цьому аспекту. Однак у пізніших теоріях контекст виходить на перший план. Дослідники звертають увагу на мережі та поле протесту в рамках теорії мобілізації ресурсів; вони вводять в аналіз макрорівневі соціальні та політичні структури у підході політичних можливостей; вони розробляють поняття надфрейму і культурного фрейму у вивченні культурних та символічних вимірів протесту. Такі контекстні аспекти відіграють значну роль у розумінні конкретних суспільно-політичних рухів та суспільних рухів як феномену соціальної реальності.

Дифузія репертуару колективної дії в рамках теорії мобілізації ресурсів

Хоча теорія структури політичних можливостей зробила значний внесок у дослідження суспільних рухів, повернувши увагу науковців до структурних чинників, концепція мобілізації ресурсів є більш багатообіцяючою у дослідженні динаміки тактик, зокрема їх радикалізації. Концепція мобілізації ресурсів охоплює динамічні аспекти, які можуть пролити світло на реальні тактичні рішення, на які, в свою чергу, впливають різноманітні чинники, в тому числі структурного характеру. Іншими словами, ця теорія зосередилася на процесі й феномені мобілізації ресурсів, пояснення якого можна розмістити на кількох рівнях соціальної реальності.

Інша теорія, яка має схожі властивості, що потенційно можуть вирішити проблеми рівневих обмежень – це репертуар протестної боротьби. У рамках його вивчення фокус також зміщується на феномен, який можна аналізувати з різних позицій та в синтезі. Він становить особливу цікавість для вивчення радикалізації, адже що може бути логічнішим, аніж аналіз радикалізації протестної дії з перспективи цієї дії?

Репертуар колективної дії визначають як обмежений набір протестних форм, що використовуються у певний час, у певному просторі, певними акторами [3:168, 4:222]. Чарльз Тіллі розвинув поняття репертуару, аналізуючи історичну еволюцію його форм [27]. У цьому аналізі він прив'язує виникнення сучасних суспільних рухів саме до виникнення сучасних форм боротьби, які суттєво відрізняються від своїх попередників. Ці форми боротьби є публічними і модульними, а також мають низку інших специфічних властивостей, завдяки яким вони можуть широко використовуватися різними акторами в різному часі та просторі, незалежно від причин, мотивів і вимог протестувальників [27]. Іншими словами – вони можуть поширюватися і зберігатися, мають здатність до ефективної дифузії [23, 19].

Історичний підхід Тіллі можна значною мірою пояснити його роботою в якості дослідника історії. Цей підхід, безперечно, уможливив виникнення концепції репертуару протестної боротьби, яка першопочатково розумілася як історичний феномен, але цей же історичний підхід і заклав певні обмеження в інтерпретацію і використання концепції Тіллі.

Безперечно, динамічна, еволюційна перспектива є багатообіцяючим інструментом для дослідження винайдення, дифузії і розвитку тактик суспільних рухів і їхніх конкретних форм боротьби. Вона дає можливість дослідникам відстежувати історію конкретного набору дій, такого як, наприклад, протестні містечка [15] чи електронні протести [20]. Вона задає рамки для аналізу умов їх конкретної динаміки, щоб дати відповідь на питання, чому одні інновації поширюються, а інші – ні [23]. Однак динамічна перспектива призводить до ситуації, коли науковці не можуть побачити динамічно-статичну і реляційну природу репертуарів протесту.

Аналіз цієї динамічно-статичної і реляційної природи концепції репертуарів стає можливим, якщо розглядати репертуар як справжній набір інструментів боротьби – як особливий ресурс протесту. Дослідники репертуарів часто говорять про ресурси, необхідні для втілення певних форм дії, і про те, як наявні ресурси сприяють використанню одного

репертуару й обмежують використання іншого [15, 20]. Однак вони не розглядають цей набір інструментів, цю доступну форму дії як власне ресурс для протесту. Тож потенційне теоретичне питання для дослідження радикалізації протестної дії – чи можна і чи потрібно сприймати репертуар таким чином.

Безперечно, припустити можливість аналізу репертуару колективної боротьби як ресурсу для цієї боротьби непросто. Такої традиції у соціології суспільних рухів немає, а сам репертуар не є чимось матеріальним – як людські або матеріальні ресурси. Однак у дослідженнях суспільних рухів, наприклад, часто в якості ресурсів розглядаються знання, вміння та навички протестувальників, які теж не є матеріальними [3:73]. Також ресурсом прийнято вважати мережі та зв'язки зі значущими агентами соціальної боротьби, особливо з засобами масової інформації. Якщо інтерпретація репертуару боротьби як ресурсу і є дещо специфічною, то вона, у всякому разі, не є більш проблемною, ніж такого роду інтерпретація знань чи зв'язків. Що, однак, не скасовує факту особливості подібних ресурсів і необхідності обережного і зваженого їх використання у дослідницькому аналізі.

Однією з особливостей розгляду репертуару колективної боротьби як специфічного ресурсу протесту є те, що цей ресурс має здатність до дифузії у просторі й часі, в межах одного руху та між ними [3:186-188, 25]. Ця особливість, з одного боку, має враховуватися в аналізі, а з іншого боку – відкриває можливості для синтезу теорії дифузії і ресурсів.

Як така точка зору на репертуар колективного протесту може допомогти зрозуміти динаміку боротьби загалом і її радикалізацію зокрема? По-перше, вона може сприяти відстежуванню не лише дифузії репертуару в рамках протестного циклу чи між циклами, вона може ставити питання не лише про те, як і чому набір репертуарів поширюється, а й допомагати аналізувати, хто ефективно чи неефективно привносить певний набір форм боротьби у протестну динаміку.

Тож, по-друге, така точка зору на репертуар протесту уможливорює сприйняття конкретного контекстного і динамічного протестного поля як поля акторів, які мають специфічні набори тактичних ресурсів. При цьому кожен з них може мати набори тактичних ресурсів різного ступеню радикальності. Тобто такий підхід до аналізу репертуару може концептуально пов'язати акторів протесту з динамікою його радикалізації або деескалації.

І нарешті, таке бачення репертуарів може сприяти синтезу двох найбільш багатообіцяючих концепцій сучасної соціології суспільних рухів та розширювати їх пояснювальну здатність.

Заключні ремарки: потенціал концептуального синтезу

Соціологія суспільних рухів еволюціонувала разом із соціальними науками та у зв'язці з розвитком самих суспільних рухів в історичній перспективі. Перші спроби зрозуміти це суспільне явище були або історичними, або ж мали соціально-психологічний ухил. Цим теоріям бракувало як методологічних, так і концептуальних рамок для пояснення різних процесів та явищ суспільної боротьби, зокрема динаміки тактики суспільних рухів. Тож описовість історичного підходу й ірраціонально-раціональні крайнощі соціально-психологічних підходів обмежують їхнє бачення цього аспекту реальності.

З виникненням нових суспільних рухів і розвитком суспільних наук виникають нові теорії, які залишаються популярними й досі. Серед них – теорії структури політичних можливостей, фреймінгу, мобілізації ресурсів та репертуару колективної боротьби.

Хоча теорії структури політичних можливостей та фреймінгу і приносять структурну та символічну перспективи в розуміння радикалізації, у них є один великий недолік: вони концентруються майже виключно на своїх рівнях соціальної реальності – на структурному метарівні у першому випадку та на символічних процесах у другому. Безперечно, обидва рівні заслуговують на увагу, але самі по собі ці теорії навряд чи можуть дати комплексне розуміння різнорівневих процесів і чинників, що сприяють радикалізації суспільних тактик.

Пошук продуктивних підходів приводить до розуміння необхідності використання різнорівневих або міжрівневих теорій чи синтезу кількох з них. У рамках теорії мобілізації ресурсів радикалізація протестних тактик пояснюється комплексними різнорівневими чинниками: від структури політичних можливостей до особистого досвіду індивіда, від організаційної структури руху до його місця у складних мережах протестного поля. Всі ці чинники впливають на вибір і ефективність реалізації тактики суспільними рухами.

Іншою міжрівневою концепцією є репертуар колективної дії, який відсилає дослідників до конкретних наборів протестних форм, які використовуються різними рухами в різний час і в різних локаціях. Репертуари можуть винаходитися та поширюватися, а також трансформуватися й адаптуватися як у рамках окремих рухів та циклів боротьби, так і між ними – у процесі дифузії.

Переваги цих двох концепцій у тому, що вони не намагаються прив'язуватися до вивчення одного з рівнів соціальної реальності, а концентруються на процесах і аспектах протесту, які можна аналізувати на будь-якому рівні або комплексно – залежно від методології та завдань дослідження.

Найбільша продуктивність теорій мобілізації ресурсів та репертуару колективної дії для пояснення радикалізації тактик суспільних рухів логічно приводить до питання щодо можливості критичного синтезу, при якому репертуар розглядаються як специфічний ресурс суспільних рухів. Такий підхід дає можливість аналізувати реальність протесту і його тактичної динаміки у статично-динамічній та реляційній перспективі, з прив'язкою до статичних наборів тактик певного актора і до динамічних аспектів інновації, дифузії та еволюції протестного репертуару.

Однак, потенціал такого синтезу, безперечно, не є безмежним. Однією з основних проблем, яка може стати на його шляху та яка притаманна як соціології суспільних рухів, так і сучасним соціальним наукам у цілому, є вузька перспектива багатьох емпіричних досліджень. Ця проблема, перш за все, спричинена браком ресурсів і пов'язаним із ним браком масштабних даних про певні зрізи соціальної реальності. Звичайно ж, вивчення радикалізації однієї групи чи невеликого протесту не вимагає значних ресурсів, але для розвитку чи випробовування нових синтетичних, як і будь-яких нових концепцій, необхідна велика кількість даних, яких часто просто немає в наявності. Особливо гостро такі проблеми постають у пострадянських та ще менш економічно розвинених країнах, що приводить нас до наступної проблеми – неunikного зміщення уваги дослідників у більш розвинені країни, що може бути зумовлене не лише європоцентризмом чи чимось подібним, а й банальним браком ресурсів і даних про соціальні реальності інших країн. Водночас, саме дослідження поза західним контекстом може виявити нові аспекти і дати потенціал для розвитку наявних та нових теорій, розширюючи перспективи науковців. Відповідно, останні соціально-політичні потрясіння в Україні можуть бути сумними, але реальними передумовами розвитку теорій радикалізації на вітчизняному ґрунті.

Література:

1. Balsler, D. The Impact of Environmental Factors on Factionalism and Schism in Social Movement Organizations / D. Balsler // *Social Forces*. – 1997. – № 76. – P. 199-228.
2. Benford, R. Frame Disputes within the Nuclear Disarmament Movement / R. Benford // *Social Forces*. – 1993. – № 71. – P. 677-701.
3. Della Porta, D., *Social Movements: An Introduction*. 2nd ed / D. Della Porta, M. Diani. – Malden: Blackwell Publishing. – 2006.
4. Della Porta, D. Research on Social Movements and Political Violence / D. Della Porta // *Qualitative Sociology*. – 2008. – № 31. – P. 224-230.
5. Derville, T. Radical Activist Tactics: Overturning Public Relations Conceptualizations / T. Derville // *Public Relations Review*. – 2005. – № 31 – P. 527-533.
6. Earl, J. Tanks, Tear Gas, and Taxes: Toward a Theory of Movement Repression / J. Earl // *Sociological Theory*. – 2003. – № 21. – P. 44-68.
7. Ennis, J. Fields of Action: Structure in Movements' Tactical Repertoires / J. Ennis // *Sociological Forum*. – 1987. – № 2. – P. 520-533.
8. Ferrero, M. Radicalization as a Reaction to Failure: An Economic Model of Islamic Extremism / M. Ferrero // *Public Choice*. – 2005. – № 122. – P. 199-220.
9. Gamson, W. Framing Political Opportunity / W. Gamson, D. Meyer // *Comparative Perspectives on Social Movements* [edited by D. McAdam, J. D. McCarthy and M.N. Zald]. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1996 – P. 275-290.
10. Haines, H. Black Radicalization and the Funding of Civil Rights: 1954-1970 / H. Haines // *Social Problems*. – 1984. – № 32. – P. 31-43.
11. Hirsch, Erik I. Sacrifice for the Cause: The Impact of Group Processes on Recruitment and Commitment in Protest Movements / Erik I. Hirsch // *American Sociological Review*. – 1990. – № 55. – P. 243-255.
12. Kriesi, H. The Political Opportunity Structure of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization / H. Kriesi // *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements* [edited by J. Craig Jenkins and Bert Klandermans]. – Minneapolis: University of Minnesota Press. – 1995 – P. 167-197.
13. Kurzman, Ch. Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979 / Ch. Kurzman // *American Sociological Review*. - 1996. – № 61. – P. 153-170.

14. McAdam, D. Specifying the Relationship between Social Ties and Activism / D. McAdam, R. Paulsen // *The American Journal of Sociology*. – 1993. – № 99. – P. 640-667.
15. McCurdy, P. Protest Camps and Repertoires of Contention / P. McCurdy, A. Feigenbaum, F. Frenzel // *Social Movement Studies*. – 2016. – № 15. – P. 97-104.
16. Morris, A. Black Southern Student Sitin Movements: An Analysis of Internal Organization / A. Morris // *American Sociological Review*. – 1981. - № 45. – P. 744-767.
17. Myers, F. Civil Disobedience and Organizational Change: The British Committee of 100 / F. Myers // *Political Science Quarterly*. – 1971. - № 86. – P. 92-112.
18. Oberschall, A. Rational Choice in Collective Protests / A. Oberschall // *Rationality and Society*. – 1994. – № 6. – P. 79-100.
19. Petrova, T., S. Tarrow. Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of EastCentral Europe / T. Petrova, S. Tarrow // *Comparative Political Studies*. – 2007. - № 40. – P. 74-94.
20. Rolfe, B. Building an electronic repertoire of contention / B. Rolfe // *Social Movement Studies*. – 2005. – № 4. – P. 65–74.
21. Snow, D. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment / D. Snow, R. Benford // *Annual Review of Sociology*. – 2000. – № 26. – P. 611-639.
22. Snow, D. Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment / D. Snow, A., Louis A. Zurcher, S. Eklund-Olson // *American Sociological Review*. – 1980. – № 45. – P. 787-801.
23. Soule, S. A. The Diffusion of an Unsuccessful Innovation / S. A. Soule // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1999. – № 566. – P. 120-131.
24. Steinberg, M. Tilting the Frames: Considerations on Collective Action Framing from a Discursive Turn / M. Steinberg // *Theory and Society*. – 1998. – № 27. – P. 845-872.
25. Strang, D. Diffusion in Organizations and Social Movements: From Hybrid Corn to Poison Pills / D. Strang, S. A. Soule // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – № 24. – P. 265-290.
26. Tarrow, S. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. 2nd ed. / S. Tarrow. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1998.
27. Tilly, C. Introduction to Part II: Invention, diffusion, and transformation of the social movement repertoire / C. Tilly // *European Review of History*. – 2005. – № 12. – P. 307–320.
28. Tilly, C. *Contentious Politics* / C. Tilly, S. Tarrow. – 2007. – London.
29. Weber, M. Politics as a Vocation / M. Weber // *From Max Weber: Essays in Sociology* [edited by Hans H. Gerth and C. Wright Mills]. – Routledge. – 1991. – P. 77-128.